

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

יום כיפור, תשע"ה
מספר 1088מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

בין כמות לאיכות בתענית יום הכיפורים*

נריה גוטל

בשנתו האחרונה של סבי, הרב אהרן גוטל זצ"ל, חודשים ספורים לפני שהסתלק לבית עולמו, הורו לו הרופאים כי בשל מחלתו עליו להקפיד לשתות ביום כיפור (ולו גם "לשיעורין"). הגם שההנחיה הייתה חד-משמעית, ביקש סבי מאבי יבלטו"א, הרב שלמה שליט"א, לקבל בנדון את חוות דעתו של הרב שלמה-זלמן אורבך זצ"ל. בהינתן שאלה היו הנתונים הרי שהרב אורבך הכריע כמובן שסבי מחויב בשתייה לשיעורים: 40cc כל 9 דקות, ושהמשקה יכול להיות מזין ומתוק: מיץ פירות, מים עם דבש וכדו'. בחיך עוד הוסיף, ביוזמתו: "גם קוניאק", שהרי מדובר ביום טוב! לשון אחר: שעה שהכמות הותרה, הרי שאין להתחשב באיכות, ורשאי - ואולי אף צריך - החולה להתענג וליהנות (כל עוד הדבר אינו משפיע על הכמות ומגדיל אותה).

שורש הכרעה זו, באימוץ שיטת הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק בעל ה'אור שמח' (תר"ג-תרפ"ו, 1843-1926) אשר חידש אמירה כזו בהלכות מאכלות אסורות (יד, יד). חידושו של בעל ה'אור שמח' בא לאמתו של דבר כהבעת מחלוקת על דברים אותם הוא מציין "בשם חכם אחד". "חכם" זה אמנם אינו מתואר שם בשם, אך רגליים לדבר שהכוונה לרב יחיאל העליר (תקע"ד-תרכ"ב, 1814-1862), שכן בשו"ת 'עמודי אור' (סימן ל אותיות ט-י וסימן סד אות ג) הכריע הרב העליר להפך. לדידו של הרב העליר, לא רק הכמות משמעותית אלא גם האיכות וכל תוספת הנאה אסורה. את הכרעתו תלה הרב העליר בעיקר בראיה מסוגיית שבועות (יח, ע"א),¹ ראיה אותה דחה בעל ה'אור שמח' ביוצרו הבחנה בין סוגי איסורים – איסורים כמותיים לעומת איסורים "איכותיים":

והעיקר דשאני ושאני היכי דהאיסורים המה בני שיעורא, כמו איסורי אכילה, א"כ צריך שיהא בכמות הדבר נתווסף ענין ולא בהאיכות. וכיון שכאן שכזית הוי אנוס למיכל באיסורא רק דהאיכות הוי מועט ואכל באופן שבאיכותו הוא רב, האיכות כשתפשוט אותה בלא נושא האיכות – זה עצם הכמותי אינו חשיב כשיעורא. וכיון שלשיעור האכילה ביום הכיפורים שווה ככותבת מלחם יבש לבשר שמן, ואין

** הרחבת הנושא, ראו מאמרי "איכות וכמות בצומות", אור המזרח, לח, ב (גיליון קלז), ניו-יורק טבת תש"נ, עמ' 152-169.

* הרב פרופ' נריה גוטל, נשיא מכללת אורות ישראל, ומרצה בבית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר אילן
1 סוגיית "היה משמש עם הטהורה וכו'" ודעת אב"י שם (וראו שם פלפולו הדרשני של הרב העליר בסוגיית יומא פג ע"ב ומחלוקת האמוראים שם, מה מאכילים את מי שאחזו בולמוס). על הקושי שבעובדה שהרמב"ם פסק לכאורה דווקא כרבא ולא כאב"י, ראו מאמרי הנ"ל, עמ' 155-156.

האיסור מקטנת השיעור, איך תוכל לחשוב כשהיה צריך לאכול כזית או ככותבת, ורק דהוי מצי לאכול מידי דהנאתו מעטה ואכל מידי דהנאתו מרובה, איך תחשבו לשיעור כזית לחייב...
רוצה לומר: רק כאשר אסרה תורה לא את הכמות אלא את ההנאה (בלשונו: "האיכות"), שם ודאי שאסור להרבות בהנאה. גם אם בשל נסיבות כאלה ואחרות קיים מצב של אונס והותר עצם האיסור, עם זאת ככל שרק ניתן לצמצם את ההנאה מה טוב. ברם לא כן כאשר מדובר באיסור שמיסודו הוא כמותי, ששם הכמות בלבד נאסרה ועליה אכן אין להוסיף, אך אין שום מניעה מהוספת "איכות" הנאה.² לכן, בענייננו, אם החולה אנוס לאכול שיעור כמותי של "כזית" (במאכלות אסורות) או של "ככותבת" (ביום הכפורים), הרי שאין כל הבדל אם יאכל "לחם יבש" או "בשר שמן".³

ראיה חזקה לבעל ה'אור שמח' מסוגיית יומא (פ, ע"ב), שם השוו בשר שמן ללולבי גפנים וקבעו לשניהם אותו שיעור- "ככותבת", בלא שאזכרו כלל ועיקר שאיכות ההנאה השונה משמעותית צריכה להביא להעדפת לולבי הגפנים על פני בשר שמן. "הרי לך בברור גמור דעל ריבוי ההנאה לא אשגחינן לאשלומי שיעור הכמותי החסר... ולא הוי אף כחצי שיעור, דלא שייך ביה חזי לאיצטרופי".

בין שאר ראיותיו ציין בעל ה'אור שמח' לראיה נאה שמקורה בדקדוק לשוני בתוספתא (יומא פ"ה ה"ד). שם נאמר כי "... עוברת שהריחה [פירוש ביום הכיפורים]⁴ תוחבין לה בכוש, ושהריחה תרומה תוחבין לה ברוטב". פירוש: אישה מעוברת שהריחה ביום הכיפורים מאכל והיא מתאוה לו מאוד עד שיש לחוש לה לסכנה, תוחבין לה בקנה, ואם הריחה תרומה תוחבין לה ברוטב. משמע - דייק בעל ה'אור שמח' - רק בתרומה ראו לנכון להדגיש שלפני שמגיעים לתחיבת הכוש במאכל עצמו, מנסים לצמצם ולתחוב "ברוטב". לא כן ביום הכיפורים, שם רק הדגישו את תחיבת הכוש - היינו למעט את הכמות - אך אין כל הבדל במה יתחבנהו, אם ברוטב ואם במאכל, שכן כאמור השיעור הכמותי בלבד הוא המשמעותי ולא האיכות וההנאה. דא עקא, היום אנחנו יודעים שראיה זו תלויה על בלימה, לפי שזו אמנם הגרסה במהדורת צוקרמנדל. הר"ש ליברמן הוכיח (תוספתא כפשוטה, על-אתר) על סמך שלושה כתבי יד, שהגרסה המדויקת היא "עוברת שהריחה שביעית תוחבין לה בכוש" וכלל לא מדובר ביום הכיפורים. כשל אם כן עוזר ונפל אפוא עוזר.

מכל מקום, העולה הוא שלרב העליר איסור תוספת הנאה קיים בכל האיסורים, כולל גם תענית יום הכיפורים, בעוד שלבעל ה'אור שמח' בכל האיסורים הכמותיים לא קיים כלל איסור ההנאה.

האמת היא שיש מקום לבסס הבחנה בתוך האיסורים הכמותיים עצמם ולהחריג את יום הכיפורים מיתר האיסורים הכמותיים. במאכלות אסורות החפצא עצמו אסור; לא כן ביום הכיפורים שהחפצא כמובן מותר ורק הגברא הוא שאסור באכילה וגם זאת רק ליום זה בלבד. איסורו זה של הגברא אמנם נוסח בתורה בלשון "עינוי", אך האמת היא שאין הכוונה ל"עינוי" במשמע סיגוף, אלא ל"עינוי" במשמע שביתה. כך היא לשון הרמב"ם (הלכות שביתת עשור פ"א ה"ד): "מצות עשה אחרת יש ביום הכפורים, והיא לשבות בו מאכילה ושתייה", וזאת בהמשך למצווה הראשונה (שם, ה"א): "לשבות ממלאכה". דומה לכך גם לשון הרמב"ם בספר המצוות (מ"ע קסד ול"ת קצו), ואף כלל פרקי יחידה זו אינם קרויים ב'משנה תורה' אלא "הלכות שביתת עשור" (במקביל ל"הלכות שביתת יום טוב"). באמת ראיה גדולה לכך מן האמור מפורשות בגמרא יומא (עד ע"ב): "יכול ישב בחמה או בצינה כדי שיצטער, תלמוד לומר 'וְכָל־מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ' (ויק' כג:כח), מה מלאכה שב ואל תעשה אף עינוי נפש שב ואל תעשה". הרי אם היה עניין בסיגוף ובצער, מדוע שלא יוסיף ו"יהדר" במצווה?⁵ על כורחך, לא זו מטרת המצווה אלא עצם השביתה.⁶ אמור מעתה, למצער בנוגע ליום הכפורים מובן היטב שאכן אין כל משמעות ל"איכות", להנאה והכמות לבדה היא שמכרעת.

² קביעתו החדה של בעל ה'אור שמח' טעונה ליבון אל מול הגדרת הרמב"ם בספר המצוות ל"ת קפז, וראו מאמרי הנ"ל, עמ' 158-159.

³ עם זאת, בכל הנוגע לגדרי "הקל הקל תחילה", כן הבחין בעל ה'אור שמח' בין יום הכיפורים למאכלות אסורות - ראו במאמרי הנ"ל עמ' 159-160.

⁴ הוספת בעל ה'אור שמח' - מן הסתם בשל ההקשר והמיקום - אך ראו להלן.

⁵ לדיון בהנהגות סיגוף שהיו מן הפוסקים שכן המליצו עליהן גם ביום הכיפורים (רש"י שבת קטו ע"א; שערי תשובה תקנד ס"ק יא ועוד), ראו שדי חמד, מערכת יום הכיפורים, סימן א אות יח. וראו במאמרי הנ"ל, עמ' 166-167, שם ביארתי שאין זה מגדרי "סיגוף" אלא מגדרי "תשובה".

⁶ לשאלה מדוע בכל זאת סגננה תורה דברה בלשון "עינוי", ראו מאמרי, שם, עמ' 163-165.

ברם, אם כנים דברינו הרי נראה שלא זו תהא ההכרעה בנוגע לצומות אחרים, צומות שבהם כן קיים דגש על סיגוף וצער. הן לא הרי צום החודש החמישי כהרי צום החודש השביעי, שצום החמישי – תשעה באב – ודאי שהוא כרוך במהותו בצער ובעינוי פשוטו כמשמעו. מסתבר אפוא שבצום תשעה באב (ומן הסתם גם ביתר הצומות שעניינם מעין זה),⁷ נכון למעט ככל שרק ניתן את ההנאה. גם אם קיים הכרח כמותי, הרי שעדיף לבכר את האפשרות הטעימה פחות לחיך, זו שמהנה אותו פחות.⁸

מכל מקום, בכל שנוגע ליום הכיפורים, הרי שעצם העובדה שפוסקי כל הדורות מעולם לא כתבו שחולה שצווה באכילה ובשתיה ידקדק לאכול ולשתות מזונות ומשקאות שהנאתם פחותה, וזאת הגם שמדובר במציאות שכיחה למדי, הרי זה עצמו מוכיח כמאה עדים שאין מקום לצמצום הנאה.

דבר זה נכון לחולה, ובמקביל כך גם ביחס לחייל שנדרש לשתייה לצורך קיומה המיטבי של פעילות מבצעית חיונית. בעניין זה יצוין כי לימים, כאשר הרב יצחק קופמן ערך את ספרו על הלכות צבא הורה לו הרב אורבך כי "לענין תשעה באב, מי שמטעם פקוח נפש חייב לשתות מים, אם יש אפשרות לא ישתה מים ממותקים". הרב קופמן שהכיר את מאמרי בנדון שב אפוא לרב ושאל אותו: "האם לענין יום כפורים יהיה דין זהה", והרב השיב, וזו לשונו:

"באור שמח... מביא שחכם אחד הסתפק בזה, והוא עצמו סובר בפשיטות דאין שום חיוב על רבויי הנאה כשאין הבדל בכמות". הוא עוד הוסיף בעל-פה, כאמור: "אדרבה, הלוא יום הכיפורים הוא יום-טוב!"

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
הדף מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן
בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: הרב ד"ר חיים טלבי
עריכה לשונית: גב' נעמי קסירר

⁷ להוציא אולי תענית בכורות.

⁸ סיבה שונה לגמרי להעדפת מים – דווקא נסמכת על חידוש גדול של רבי יעקב חגיז, שו"ת הלכות קטנות, חלק ב סימן רפב ואילך, עליו חלקו רבים: ראו **שדי חמד**, כללים, מערכת העין כלל סט ומערכת יום הכיפורים סימן ג ועוד (ואפילו מסדרי השו"ת רשמו במפתחות: "ד' המחבר אינם [אלא] רק לפולא בעלמא"); וראו במאמרי הנ"ל, עמ' 167-168.